

DANCKERT
MONRAD-KROHN

SKOG, OPPGANGS- SAGER OG SKOTTE- HANDEL I HARDANGER

«1600-ÅRENES
GYLDNE JOBBETID»

«Rotter og skotter er landet til ingen nytte» bet det på folke-
munne i Bergen. Det henspiller
på misnøyen som kom til uttrykk
hos bykjøpmennene når den
omfattende «skottebandelen»
blomstret opp etter at det ble
opprettet egen tollstasjon i Eldøy-
vågen på Stord i 1590. Da slapp
skottene og andre å seile om
Bergen når de hentet trelast
i Sunnhordland og Hardanger.
Trelastbandelen med skotter
og hollendere er blitt kalt
«1600-årenes gyldne jobbetid»
på Vestlandet. Oppgangssagene,
1500-tallets teknologiske ny-
vinning, stod i hver elvemunning
i fjordbygdene hvor det var skog
å hente og lett å skipe tømmer ut.
Vasssagene skar bjelker og bord
til båtbygging og busbygging,
både til innenlands forbruk og
til eksport over Nordsjøen.
Skotteskutene seilte inn Har-
dangerrfjorden, til Strandebarne,
Jondal og helt inn til Ulvik for
å laste tømmer og skurdlast.
Denne Klondyke-perioden varte
fram til midten av 1700-tallet og
førte til en rovbogst på skogen
i fjordbygdene. Her stod det
fra gammelt av stor og
rakvokst furuskog.

SKOGEN

Så lenge det har bodd mennesker i dette landet, har det vokst skog her; også på områder som i dag er trebare. Myrfunn viser at både Hardangervidda og de ytre kystområdene var skogkledde i forhistorisk tid. Skogen har vært en verdifull ressurs. Vi vet kanskje ikke så mye om steinaldermannens dagligliv, men vi vet at han brukte skogen som sine jaktmarker. Vi vet at han benyttet trestammer som stolper og greiner som vegger i sine hus, at han hadde håndtak på sine redskaper, at han kunne ferdes på elver og vann i uthulete trestammer, at han brukte brenneved til å varme seg på og til å koke mat. Ikke overraskende er den norrøne mytologis symbol for tilværelsens helhet et tre: asken Yggdrasil.

Oppover i historisk tid, når kildene blir rikere, får vi et godt innblikk i hvor omfattende og mangfoldig utnyttelsen av skogen og treet har vært. I dag har andre materialer overtatt på en rekke felt der treet tidligere var enerådende. Generasjoners erfaring om hvilke treslag som egnet seg best til de forskjellige formål er i ferd med å gå tapt. Ikke bare gav skogen materialer til hus, fartøy og kjøretøy, redskap og møbler. Den gav også brenneved og inntekter; den gav mat til folk og fe, den gav legemiddel og trolldomsmiddel og brakte viktige tegn for årsveksten (17).

FURU OG EIK – BYGGEMATERIALENE

Furu er et av de viktigste treslagene. Furu danner en hard kjerneved; al. Denne tette, harpiksmettede alveden er motstands-

dyktig både mot fukt, råte og insekter og er derfor godt egnet til båtbygg og bygningsmaterialer. Tidligere tiders tømrere var svært omhyggelige med at spesielt utsatte bygningsdeler skulle være av alved.

Utviklingen av alveden er en langsom prosess som kunne ta flere generasjoner. Men våre forfedre visste råd. Ved å barke furua på rot og kappe treet i toppen, grep de inn i den naturlige utviklingen og framskyndet harpiksdannelsen, slik at en etter noen år fikk godt altømmer. Det tok allikevel sin tid, og vi får et klart bilde av hvordan alle arbeider måtte forberedes og planlegges i god tid. Voksestedet hadde også betydning for treverkets kvalitet. For eksempel gav leirskiferbonitet ifølge tradisjonen ikke så hardt virke som gneis- og granittbonitet. På Berge i Tørvikbygd var en påpasselig med at riveskaft måtte være fra granittbonitet. Resten av riva var gjerne av ask.

Furua ble også brukt til tønne- og til alle typer laggete kar (246), til tresko og ausekar, årer og master og kister og annet inventar. Men også for livberging spilte furua en rolle. Fra Ulvik og Voss kjenner vi til at barn spiste årsskuddene om våren, og i Strandebarm ble furubaret brukt som fôr til smale og geit om vinteren.

I Stekka på garden Berge, i dag et fredet landskapsvernområde, finner vi også et annet viktig treslag for fartøybygging; eika. Hvor gamle de store knudrete eikestuvene er, vet vi ikke sikkert, men de er mange hundre år. Deres form forteller om generasjoners bruk og skjøtsel. For heller ikke her overlot våre forfedre alt til

naturen. Denne eika ble først og fremst brukt til fartøymaterialer. Ikke til båtbygg som furua, men til innveden; til kjøl, låt, stavn og spant. Dette var deler som måtte ha en naturlig krumming for å være sterke nok. For å sikre seg slike materialer ble eika styvet, og de buete greinene som vokste opp fra eikestuvnen, ble høstet når de var passe store. Igjen møter vi nødvendigheten av langsiktig planlegging.

Men eika ble nytt til mer enn fartøybygging. Den høvde til det meste der en hadde behov for et hardt materiale. Barken ble dessuten brukt til garving av skinn og barking av nøter og fiskesnorer. Eikenøtene kunne brukes til grisefôr eller i et nødsfall brukes som kaffeerstatning. At eika kunne varsle sommerværet var en kjent sak: Eik før ask gir plask. Ask før eik gir steik.

HASSEL OG BARLIND – EN RIKDOMSKILDE PÅ GÅRDEN

Et annet viktig emne er hasselen eller hatl, som dialektnavnet er. De lange rett-vokste og nesten kvistfrie rot- og stubbeskuddene har i lange tider vært brukt som emneved til band rundt tønner, stamper og den store mengden av laggete kar som var i bruk på gardene. Det var stort behov for slike band, og på bruk som hadde hasselskog, var smiing av band – hatleband – en vintersyssel som også gav kjærkomne inntekter. Mange steder finner vi fremdeles bandakrakken og bandakniven som ble brukt til å smi band (411). Hasselen måtte også stelles for å gi gode bandemner.

Med jevne mellomrom måtte den skjæres ned til roten. God hasselskog hadde stor verdi og ble mange steder regnet med i utskiftingsgrunnlaget på garden.

Hasselnøtter ble plukket til eget bruk, men også for salg og bytte. At «nataskog» i tidligere tider var regnet for en rikdom, skjønner vi av Frostatingloven. Der står det at ingen skal gå i annen manns «nataskog», men gjør han det, skal han både miste nøtene og han må bote til grunn-eieren. I norrøn mytologi var hasselen regnet som et hellig tre.

Et tre som vi fort legger merke til på grunn av den vakre, dypgrønne fargen på nålene, er barlinden. Dette er i dag et sjeldent tre. Det er i alle fall sjeldent å finne så store eksemplarer som i Torvikbygd. Barlinden vokser langsomt og gir et fast, seigt og holdbart virke. Det har derfor vært høyt skattet som emneved. I den eldre Edda er barlind omtalt som buemateriale, og barlindbuer ble eksportert til England allerede i mellomalderen. Det var også barlindbuer som ble brukt ved vågehvalfangsten i Skogsvågen på Sotra. Denne fangsten foregikk helt fram til ca. 1900. En av buene derfra finner vi i dag på Hordamuseet (278). En vanligere bruk av barlinden var til nagler. Det er barlindnagler som holder de store skifertakhellene på plass på naustene i Stekka. Men sin skjønnhet til tross; barlinden er giftig!

EINEREN – SEIG OG HOLDBAR

Er barlinden sjelden, så kan man si det motsatte om eineren, eller braken. I store deler av Hordaland vokser den som ugras og setter sitt preg på kulturlandskapet. Enkelte steder kan vi ennå se hele einerhager med rettvekst søylebrake. Det finnes vel knapt noe treslag som har et så stort anvendelsesområde, det være seg i arbeidsliv eller folketro.

Emneveden er fast, seig og holdbar på grunn av høyt harpiksinhold. Der den vokste med rette stammer, ble den derfor foretrukket til hesje- og gjerdestaur.

For alle kjørl som skulle brukes til mat – mjølkekoller, smørbarer, kinner, saltstamper for kjøtt og fisk, øldunker o.s.v. – var eineren regnet som det ypperste. Maten holdt seg frisk i slike kar og fikk en fin lukt. Troen på einerens antiseptiske virkning kommer også klart fram ved bruken av einerlog – et oppkok av einer og vann. Det var regnet som framifrå til rengjøring av alt som het trekjørl. Det var også uovertruffent til hårvask. Det duftet godt, og mange mente at det hjalp mot håravfall. Men einerlog var også godt fôr, og i Modalen ble det spesielt brukt til kyr som nettopp hadde kalvet. Som fôr til sau og geit var selve einerbusken mye brukt. Det ble regnet som et godt fôr, ikke bare nødsfôr.

EN MANGFOLDIG RESSURS

Når bonden i eldre tid ferdes i skogen, var det alltid med et våkent blikk for hva hvert enkelt tre kunne brukes til. Han merket seg hvor det stod en bjørk som kunne egne seg til de sledemeiene som måtte skiftes ut om noen år. Han merket seg at noen hasselkratt snart måtte skjæres, og at eiken skulle styves. Hvert tre ble vurdert omhyggelig for bearbeiding eller felling. Skogen i vår tid representerer en lang mindre sammensatt ressurs, som først og fremst skal gi et direkte økonomisk utbytte til eieren. Tidligere tiders plukkhest er erstattet med flatehogst av store arealer.

Også i tidligere tider kunne skogen bli så hardt belastet at den helt endret karakter eller forsvant, for eksempel ved stølsdriften i bjørkebeltet eller ved saltkoking, som krevde store mengder brenneved. Salt var et viktig konserveringsmiddel som ble framstilt ved innkoking av sjovann. I kystbygdene i Hordaland har denne virksomheten vært omfattende, og hardangersaltet var et kjent begrep. Minner etter denne virksomheten finner vi i stedsnavn som Salthella i Austevoll, Salbuvik i Os og Saltbu i Fana (391). På gården Haukanæs i Granvin kan vi ennå se tufter langs stranden etter saltbuer og saltovner. Men det som hadde størst betydning for utnyttingen av skogen, var likevel sagbruket.

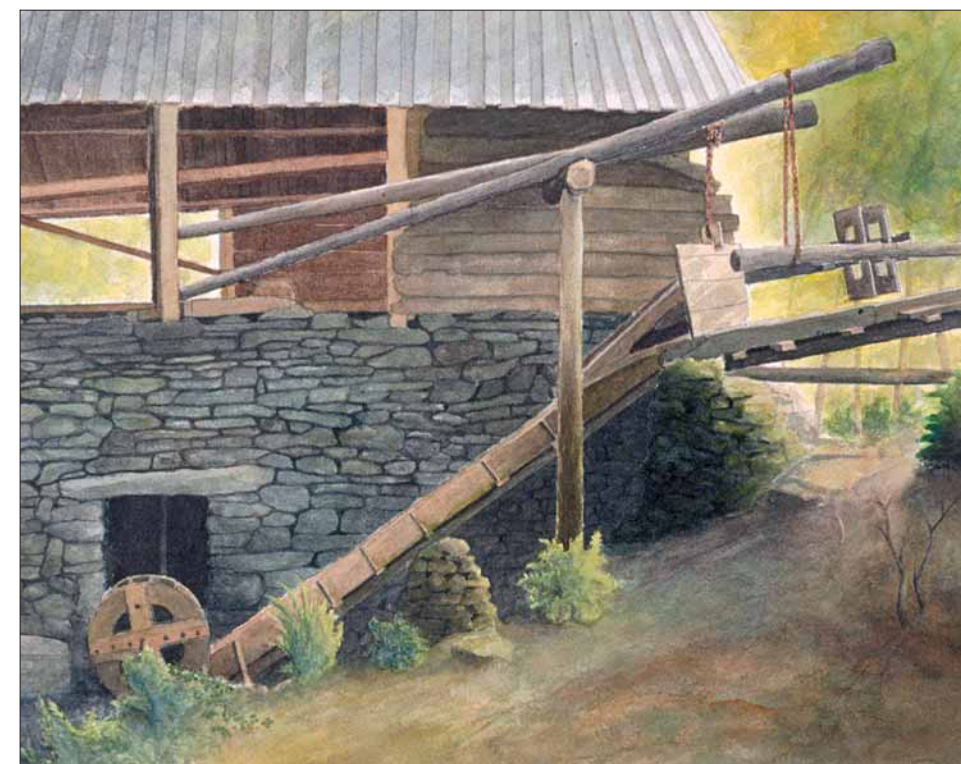

Det store vasshjulet var det sentrale drivverket i oppgangssagene. Stekka, Tørvikbygd.

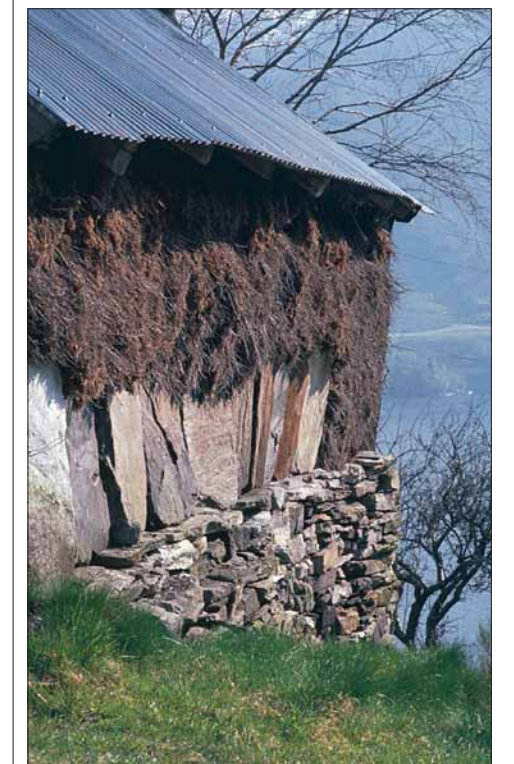

Dei store eikestuvener i landskapsvernområdet på Berge har gitt emne til kjøl og spant i mange av båtene som er bygget i Stekka.

Side 95: Oppgangssagen i Stekka på garden Berge i Tørvikbygd er fra tidlig på 1800-tallet.

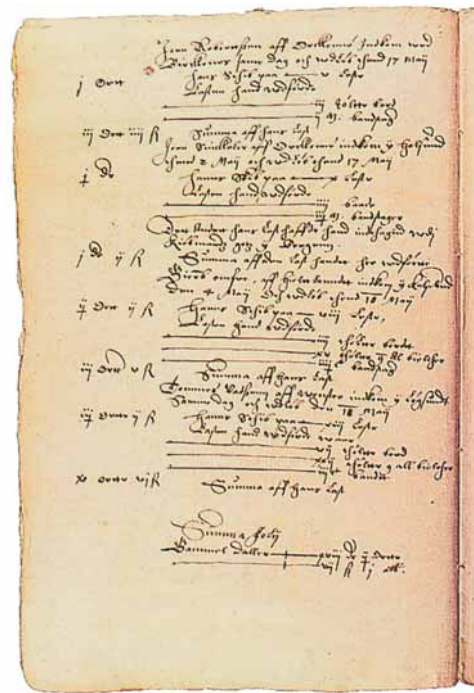
Stekka-sagen representerer en teknologisk nyvinning som trolig kom til Norge i begynnelsen av 1500-tallet og som revolusjonerte tømmerbruken. Vassrenna, «sløket», fører vann til det store hjulet som driver en sagramme med innspent sagblad (374).

De mange «brakeløene» på Osterøy viser en måte å utnytte eineren på som går langt tilbake i tid.

Eldøyvågen på Stord var tollsted for Sunnhordland og Hardanger fra 1590 til 1753. Vi ser et lite utsnitt av tollistene som forteller om stor trafikk fra oversjøiske land.

Byrkjelandssaga i Vikøy, Kvam i 1912. Her ligger de karakteristiske bordstablene med båtboard og kledningsbord. Behovet for breie bord til båtbyggingen har holdt oppgangssagene i bruk helt opp til vår tid.

OPPGANGSSAGEN

Vassdrevne oppgangssager var kommet i bruk lenger sør i Europa allerede tidlig i mellomalderen. I 1447 hører vi om en slik sag ved Vadstena kloster i Sverige, og i 1503 er det omtalt to sager i Mossefossen i Østfold. Om dette virkelig er de første oppgangssagene i landet, skal være usagt. Sikkert er det i alle fall at de fikk rask spredning utover 1500-tallet.

Grunnlaget for å ta imot denne tekniske nyvinningen var til stede. Vassdrevne kverner og møller hadde allerede vært i bruk her til lands i flere hundre år, så kunnskap om vann som drivkraft var allerede kjent, og elver og bekker var det nok av. Tidlige beskrivelser tyder på at oppgangssagen i hovedsak var ferdigutviklet innen den nådde Norge. Den bygget på enkle tekniske prinsipper, og sagens forskjellige deler av tre og jern kunne produseres i lokalsamfunnet (©435).

Før oppgangssagens tid – i vikingtid og mellomalder – skaffet en seg bord ved å

flathogge halvkloyvinger. De smekre bordgangene i vikingskipene og stavkirkenes veggtiler er laget på denne måten. Tømmerstokken ble kloyvd langs midten med bleggøks og halvdelen hogd plane med bile. Hver stokk gav altså bare to bord. Det vil si at over halvparten av stokken kunne gå bort i avfall. Det er på denne bakgrunn vi må se den epokegjørende råstoffbesparelsen som oppgangssagen medførte.

Selv om mye tyder på at den nye sagtypen var kommet til Hordaland flere tiår tidligere, er de første sikre kildene fra 1563. Da kan vi se at 11 sager har vært i drift i Sunnhordland. At det er i Sunnhordland vi først støter på vass-saga, stemmer også godt med det vi vet om de lokale forhold. Mens de gamle norske adels- og storbondeslektene andre steder var forarmet og havnet i leiglendingskår, stod de gamle slektene seg godt i Sunnhordland og Hardanger. Av skattelistene kan vi se at det er nettopp denne gruppen som tok tidligst vass-saga i bruk. De hadde rikelig tilgang på tømmer og var vel vant med oversjøisk handel.

Helt fra vikingtiden hadde disse bygdene stått i kontakt med landene rundt Nordsjøen. Utover på 1500-tallet tiltok handelen og i 1590 hadde den nådd et slikt omfang at det ble opprettet et eget tollsted for Sunnhordland og Hardanger i Eldøyvågen på Stord. Her skulle alle skip tollklareres; både for inn- og utgående last. Gjennom tollregnskapene får vi et godt innblikk i handelens omfang og karakter. Vi ser at det først og fremst er fartøyer fra Nordøst-Skottland, fra byer som Leith, Dundee, Montrose og Aberdeen, som har gjestet landsdelen, men vi finner også fartøyer fra Orknøyene, Hjaltland (Shetland) og fra sydligere steder som Rotterdam og Hindeloopen i Holland.

Selv om skottene altså ikke var helt enerådende i denne handelen, er den på folkemunne kalt «skottehandelen» og tiden for «skottetiden».

SKOTTEHANDELEN

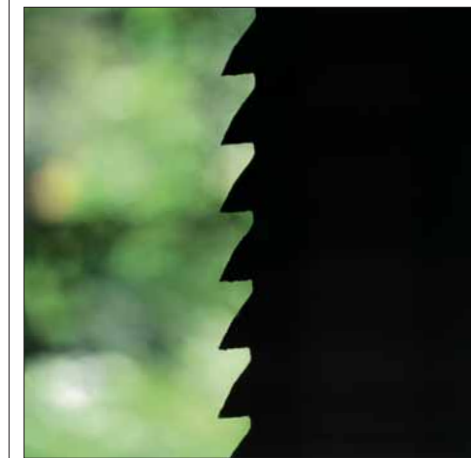
De første fartøyer dukket opp tidlig om våren og de siste dro senhøstes. Flere av fartøyerne ble liggende i ukevis for å samle tilstrekkelig last. Og lasten besto av tømmer og skurdlast; sagbord, bjelker, men også brenneved, emneved til kar og band og hele båter.

Som betaling for trelasten brakte de med seg forbruksvarer som korn, mjøl og malt, grove tøyvarer, sko, steintøy og glass, verktøy, kopper- og jerngryter, men også varer som øl, vin og brennevin, tobakk, silke og sukkertopper, i tillegg til klingende mynt.

Skotteskipperne gikk rundt og handlet litt her og litt der. På den måten fikk skottehandelen betydning for de aller fleste gårdene i området. Det rikholdige tradisjonsmaterialet fra skottetiden forteller om avhengighet og vennskap. I ei vise fra Hatlestrand i Kvinnherad heter det: «Kjem ikkje skotten til landet i år, so ikkje bjelkar me selja får». Hatlestrand gikk under navnet «Skottabygdo», på grunn av de mange skotske sjøfolkene som ble inngiftet der. Også de mange stedsnavnene som henspiller på skottehandelen, forteller sitt. På Sundvorøy i Fusa blir en stein kalt skottebelegget. Her skulle skottene ha fortøyet sine skip. Rett ved siden av ligger det store hauger med ballaststein i sjøen – etter skottene, ifølge tradisjonen. Det samme finner vi i Jondal og i Ulvik. Ved «skottaflu» ble skutene kjølhalt. I den første tiden på 1500-tallet var sagbruksvirksomheten, som vi har sett, dominert av adel og storbønder, men dette varte ikke lenge. I de to neste århundrene får vi både en sosial og geografisk spredning av virksomheten. Oppgangssagen,

som først hadde dukket opp i de ytre bygdene – Bømlo, Sveio, Ølen, Stord, Tysnes og Kvinnherad – forflyttet seg gradvis innover fjorden. Mot slutten av 1600-tallet ligger tyngdepunktet for virksomheten i det indre Hardanger, i Ulvik, Granvin, Ullensvang og Odda. Rovdrift og uthogging av skogen, først på øyene, senere innover i fjordbygdene, var en vesentlig årsak til denne utviklingen.

Både myndighetene og bykjøpmentenes lunkne engasjement vestpå illustreres ved at kvantumsbestemmelsene fra 1688, som grep så sterkt inn og regulerte den østnorske sagbruksvirksomheten, aldri ble gjort gjeldende her. Sammenligner vi skurdkapasiteten i øst og vest, forstås vi bakgrunnen. Mens den samlede skurdmengde for Hardanger og Sunnhordland i 1686 ble anslått til 57100 bord, ble sagnene i en foss, Vestfossen i Øvre Eiker, alene tildelt 280 000 bord.

Sagbladet på Stekkasagen.

Mens sagbruksvirksomheten og trelasthandelen på Østlandet florerte, sakkert virksomheten vestpå av. Da trelastaristokratiet stod på toppen av sin makt østpå, var det på det nærmeste slutt på eksport-

skurden i Hardanger og Sunnhordland. I 1753 ble tollstasjonen i Eldøyvågen nedlagt. En viktig og fargerik periode – skottetiden – var over.

Nå vil ikke det si det samme som at det dermed også var slutt på sagbruksvirksomheten i området. Så langt ifra. På grunn av det rike sildefisket som i lang tid hadde sitt tyngdepunkt utenfor Sunnhordland/Ryfylke, ble det stor etterspørsel etter alle typer fartøyer: garnbåter, notbåter, sildeførings- og losjifartøyer. Båtbyggerne i Sunnhordland og Hardanger hadde et godt ord på seg, og de bygget ikke bare til fjordens egne fiskere, men også for fjernere salg. Aktiviteten var stor. I bygder som Os, Strandebarm og Tysnes ble det hovedsakelig bygget mindre båter, mens det i Kinsarvik, Herand, Jondal, Ølve og Rosendal særlig ble bygget jakter og skøyter (©89, ©92).

Båtmaterialer ble skåret nesten på hver sag, og i denne skurden kom oppgangssagens egenskaper til sin fulle rett. Både innved og båtboard skulle være skåret av «segne», krumme stokker for å ha tilstrekkelig styrke. Her satte oppgangssagen ingen begrensninger, i motsetning til sirkelsagen. Selv etter at sirkelsagen ble kjent rundt midten av forrige århundre, fortsatte man å bruke oppgangssagen i forbindelse med båtbyggingen. Det er grunnen til at så mange av oppgangssagene har vært holdt i drift i bygdene rundt Hardangerfjorden, som i Stekka i Tørvikbygd og i Herand i Jondal (©384). Mange sager ble bygd om til sirkelsag som ble drevet av det gamle vashjulet, slik vi kan se det på Gjuvsland på Varaldsøy (©201). Flere av disse sagnene står ennå i dag, men vashjulet er som regel borte, erstattet av en elektromotor. Men de roper seg lett. Ser du en sag som ligger ved en bekk, med svært høy grunnmur – ja da er det nesten sikkert at du er på sporet av en av de gamle vassdrevne oppgangssagene. □

Sagen på Ænes er i dag turbindrevet. Her har det også tidligere stått en gammel oppgangssag. Bilete fra 1990.

